

τὴν ἐπίδρασιν ἀσεβῶν διδασμάτων καὶ θεωριῶν ἀτομικαὶ ἀποπλανήσεις ἐπιτυγχάνονται καὶ ἡ νεότης δηλητηριάζεται καὶ ἀποπλανᾶται, ἀλλὰ τοῦ ψεύδους τῶν θεωριῶν τούτων ἐξελεγχομένου, τῆς δ' ἐπιστημονικῆς ἀληθείας διαδιδομένης καὶ τῆς διανοίας ἀπελευθερουμένης ἀπὸ τῆς πίεσεως τῶν παραλόγων διδασκαλιῶν, τὸ ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου ἐγγαραχθὲν θρησκευτικὸν αἰσθημα ἀναλαμβάνει τὴν δύναμιν καὶ τὰς λειτουργίας καὶ τὴν φυσιολογικὴν αὐτοῦ ἔντασιν καὶ ζωὴν. Τὴν διεύθυνσιν τῆς μαγνητικῆς βελόνης δύνασθε ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς χειρὸς νὰ μεταβάλητε κατὰ βούλησιν, ἀλλ' ἀφίνοντες ἐλευθέραν θὰ ἴδητε αὐτὴν ρέπουσαν πρὸς τὴν φυσικὴν διεύθυνσιν, πρὸς τὴν διὰ φυσικοῦ νόμου ὠρίσθη. Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις δύνανται νὰ ἐπισκοτισθῶσι πρὸς καιρὸν ἐν ἀτόμῳ ἢ κοινωνίᾳ τινί, ἀλλ' οὐδέποτε ἐκλείπουσιν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπότητος, ἐφ' ἧς ὡς ἠθικοὶ ἐτάχθησαν νόμοι.

Γ.

Πανίσχυρος τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἔντασις βεβαιουμένη ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀνελιξέως τῶν θρησκευτικῶν γεγονότων.

«Ἄντα ὑπὸ τῆς θρησκείας διέκονται».

(Κικέρων).

«Μὴ πιστεύητε ὅτι γνωρίζετε λαόν τινα, ἐὰν ἂν ἀναδράμητε εἰς τὰς θρησκευτικὰς αὐτοῦ πεποιθήσεις, ἀφ' ὧν κατ' ἀνάγκην ἐκπορεύονται οἱ πολιτικοὶ αὐτοῦ θεσμοὶ, αἱ τέχναι, ἡ ποίησις καὶ τὰ φιλοσοφικὰ αὐτοῦ συστήματα».

(Edgard Quinet).

Μελετῶντες ἐπὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ἐπὶ τε τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν, εὐχερῶς κατανοοῦμεν ὅτι ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ ἔντασις αὐτοῦ ὑπερτεροῦσα πασῶν τῶν λοιπῶν

δυνάμεων διαμορφοῖ ταύτας καὶ ζωογονεῖ καὶ μεταβάλλει, ἐνίοτε δὲ κατισχύουσα ἀπολύτως τὰς ἐπιμηδενίζει καὶ ἀπονεκροῖ.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶνε μόνον ὄν θρησκευτικόν, ἀλλ' εἶνε πε-
προικισμένος καὶ διὰ διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων καὶ διὰ
σωματικῶν κλίσεων καὶ ἀναγκῶν· ἡ δὲ φυσιολογικὴ αὐτοῦ κα-
τάστασις ἐγκείται εἰς τὴν κατάλληλον θεραπείαν καὶ ἱκανοποίησιν
τῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ διὰ τῆς ἑναρμονίου λειτουργίας καὶ συναρ-
μολογήσεως πασῶν τῶν δυνάμεών του. Ὅσάκις ἡ διάνοια ἀνα-
λαμβάνει τὴν ἐπίλυσιν πάντων τῶν ἐπεγειρομένων ἐν τῷ πνευ-
ματικῷ κόσμῳ προβλημάτων διὰ τῆς καθαρᾶς διαλεκτικῆς, χωρὶς
ἂν ἀποβλέψῃ καὶ εἰς πάντα τὰ λοιπὰ στοιχεῖα καὶ πηγὰς τῶν
ἀνθρωπίνων γνώσεων, ὡς καὶ εἰς τὰς ἐνοράσεις καὶ ἐμπνεύσεις
τοῦ συναισθήματος καὶ εἰς τὰς πρώτας καὶ ἀναμφηρίστους ἀλη-
θείας τοῦ κοινοῦ νοός, καταλήγει εἰς συμπεράσματα ψευδῆ καὶ
πεπλανημένα, ἢ καταδικάζει ἑαυτὴν εἰς τὸν σκεπτισμὸν καὶ τὴν
ἀπάρνησιν τῶν ἰδίων σκέψεων. Ὅσῳ τῷ ὄντι καὶ ἂν ὠθήσῃ τὴν
ἀνάλυσιν πάσης γνώσεως καὶ πάσης ἰδέας, θὰ φθάσῃ εἰς ση-
μεῖον, οὗ πέραν ἀδυνατεῖ νὰ προχωρήσῃ, ὀφείλει δ' ἀναγκαίως
ἂν ἀποδεχθῇ πρώτας τινὰς ἀληθείας μὴ οὕσας ἐπιδεκτικὰς ἀνα-
λυτικῆς τινος καὶ διαλεκτικῆς ἀποδείξεως. Οὕτως αἱ ἰδέαι τῆς
ὑπάρξεως, τοῦ χρόνου, τῆς ἐκτάσεως, τοῦ δικαίου, τοῦ καθή-
κοντος δὲν εἶνε δεκτικαὶ ἀναλυτικῶν ὀρισμῶν καὶ ἀποδείξεων, ἡ
δὲ ἀνθρωπίνη διάνοια περιπίπτει εἰς ἀδιέξοδον λαβύρινθον ἀλλο-
κότων ὑψηγοριῶν καὶ λεπτολογιῶν, ὁσάκις μὴ ἀρκουμένη εἰς τὴν
μαρτυρίαν τῆς κοινῆς συνειδήσεως ἐπιχειρεῖ ἂν ἀνιχνεύσῃ τὴν
γένεσιν καὶ τὴν πραγματικότητα αὐτῶν, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πάσης
συναισθήσεως καὶ φυσικῆς ἐνοράσεως. Ὡσαύτως, ὁσάκις τὰ
αἰσθήματα συμπαθείας ἢ αἱ σωματικαὶ ἀνάγκαι καὶ ὀρέξεις πα-
ραγκωνίζουσι τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς διανοίας καὶ τοῦ καθήκον-
τος, κατακυριεύουσαι δὲ πάσας τὰς ψυχικὰς δυνάμεις, εἰς πᾶσιν

μεταβάλλονται, ὁδηγοῦσι τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ὁδὸν τῆς διαφορᾶς καὶ τοῦ ἐγκλήματος. Παραπλήσιον τι συμβαίνει καὶ ἐπὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ θρησκευτικοῦ συναίσθηματος, οὔτινος ἢ πλημμελῆς ἀνάπτυξις καὶ κατίσχυσις πρὸς ἐκμηδένισιν πάσης ἄλλης ψυχικῆς δυνάμεως συνεπιφέρει ἀποτελέσματα ἐπὶ τοσοῦτον ὀλεθριώτερα, ἐφ' ὅσον τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα βαθυτάτας ἔχον ρίζας ἐν τῇ ἀνθρώπινῃ καρδίᾳ εἶνε τὸ ζωηρότερον, τὸ διαπρεπέστερον καὶ ἐπικρατέστερον πάντων τῶν λοιπῶν. Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἀναπτυσσόμενον παραλλήλως τῆς διανοίας καὶ τῆς ἠθικότητος καὶ ὁδηγούμενον ἐξ ἀγνῶν καὶ ὑψηλῶν παραδόσεων εἶνε πηγὴ ἐνισχύσεως, παρηγορίας καὶ ἐλπίδων κατὰ τὰς ταλαιπωρίας τοῦ βίου, πηγὴ ἀκένωτος πράξεων ἀρετῆς, ἐθελοθυσίας καὶ ἀγιότητος. Ἀλλὰ τὸ συναίσθημα τοῦτο, ἀναπτυσσόμενον διὰ πεπλανημένων δογμάτων καὶ ἀνοήτων προλήψεων, ἐπισκοτίζει καὶ ἀνατρέπει τὰς λειτουργίας τῆς διανοίας καὶ καταργεῖ πᾶσαν ἠθικότητα καὶ καθήκοντος ὑπαγόρευσιν, μεταποιοῦμενον εἰς μισαλλοδοξίαν καὶ θρησκευτικὸν φανατισμὸν. Τὸ φῶς τῆς διανοίας ἀποσβέννυται εἰς τὸν ὑπὸ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ κατεχόμενον, τὸ ἠθικὸν συναίσθημα ἐκμηδενίζεται, ὡς καὶ αὐτὰ δὲ αἱ φυσικαὶ ὀρμαὶ τῆς συμπαθείας ἀποξηραίνονται. Ἀλλ' ἐὰν ὁ φανατισμὸς ἀποδεικνύῃ ὅτι καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα πλημμελῶς ἀναπτυσσόμενον καὶ ἐν διαταράξει τῆς ἰσορροπίας τῶν λοιπῶν ψυχικῶν δυνάμεων ὁδηγεῖ εἰς ὀλεθρίας συνεπειάς, ἀποδεικνύει ἅμα ἐμφανεστάτα τὴν ἔντασιν αὐτοῦ καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ζωτικότητα καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἀτόμου παντοδυναμίαν. Ὡς δὲ τὰ ποτάμια ὕδατα ἐξερχόμενα τῆς κοίτης ἐπιφέρουσι μείζονας ζημίας καὶ ἐρημώσεις, ἐφ' ὅσον μᾶλλον ὀρμητικὴ καὶ ἀκράτητος εἶνε ἡ φυσικὴ αὐτῶν ῥοή, οὕτω καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἐν τῇ ἀνωμάλῳ καὶ παθολογικῇ αὐτοῦ ἀναπτύξει ἐπιφέρει μείζονας ἠθικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀναστατώσεις ὡς ἐκ τῆς

ζωτικότητος αὐτοῦ καὶ ἰσχύος ἀπέναντι πάντων τῶν λοιπῶν αἰσθημάτων.

Προβαίνοντες ἤδη εἰς γενικὴν ἐπιθεώρησιν τῶν διαφόρων χαρακτήρων τῶν κυριωτέρων ἐκδηλώσεων τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος εὐκόλως θὰ κατίδωμεν ἐν τοῖς πράγμασι τὴν ἔντασιν καὶ ἰσχύον αὐτοῦ, ὡς καὶ τὴν μεγίστην ἐπίδρασιν ἣν ἐνασκει ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τῆς ἀνθρωπότητος.

Κατὰ τὰς χώρας τῆς Ἀσίας, ἐν αἷς πρὸςβεύονται πανθειστικά θρησκευματα, ἡ προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου ἐξαλείφεται συγχωνευομένη ἐν τῷ μεγάλῳ Σύμπαντι· ἡ αὐτενέργεια τῆς διανοίας καὶ τῆς βουλήσεως χαινοῦται καὶ μακραίνεται· τὸ δὲ ἄτομον ἀφηρημένον εἰς ἰδεώδη βεμβασμὸν διέρχεται τὰς ἡμέρας ἐν νωχελεῖ ἀδιαφορίᾳ. Τὸ ζῆν εἶνε ὠχρὰ καὶ ἀσθενὴς ἐν τῇ φύσει ζωῇ, ὁμοία τῆς τῶν φυτῶν καὶ κτηνῶν ἀνευ ὑποθερμαίνοντος πόθου καὶ φρονήματος. Ἡ ἐθνικὴ ἐνεργότης φαίνεται ὡς ἀργοῦσα καὶ ἀπολιθωθεῖσα, ἡ γῆ κακῶς καλλιεργεῖται, οἱ δὲ χαρακτήρες ἐκνευρισμένοι καὶ δυρφέρποντες διακρίνονται ὡς ἐκ τῆς ταπεινόφρονος καὶ ἔλσεινῆς αὐτῶν βευστότητος. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μεγάλων ναῶν εἶνε ἄμορφος ὄγκος παριστάνων τὸ Σύμπαν, ἐν ᾧ ἐνοικεῖ τὸ πανθειστικὸν πνεῦμα. Τὸ γιγαντώδες, τὸ πολύπλοκον, τὸ τερατώδες, διακρίνουσι καὶ τὴν γλυπτικὴν αὐτῶν καὶ τὴν ποίησιν, ὁ δὲ ζωϊκὸς κόσμος, τὰ κτήνη καὶ ὁ ἄνθρωπος, συγγέονται ὑπὸ σκαιᾶς καὶ χονδροειδεῖς μορφᾶς. Τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἀποχυνωθέντος καὶ νεκρωθέντος ὑπὸ τοῦ δόγματος τῆς ἀμέσου ἐκπορεύσεως παντὸς γεγονότος, παντὸς συμβάματος καὶ πάσης πράξεως ἀπὸ τῆς θείας βουλήσεως, μὴ δόλως δὲ τοῦ ἀτόμου ἰσχύοντος πρὸς μεταβολὴν ἢ ἀποτροπὴν τοῦ εἰμαρμένου, οἱ τῶν πανθειστικῶν θρησκευμάτων λαοὶ οὔτε εἰργάσθησαν οὔτε ἠγωνίσθησαν πρὸς διατήρησιν τῆς ἀνεξαρτησίας

των. Κατακτηθέντες ὑπ' ἄλλων λαῶν ἢ ὑποδουλωθέντες εἰς τὰς ἱερατικάς καὶ προνομίχους τάξεις ζῶσιν ἐν ἀναισθητῷ ἀδρανείᾳ, καὶ ἀδιαφοροῦντες ἐπὶ τοῖς γενομένοις ἀποδίδουσι ταῦτα εἰς τὴν ἄμεσον ἐπενέργειαν τοῦ ζωοποιούντος τοῦ Σύμπαν θείου πνεύματος. Ἀτομικὸς, οἰκογενειακὸς καὶ κοινωνικὸς βίος εἶνε πιστὸν ἀπεικόνισμα τοῦ πανθειστικῆς δόγματος.

Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ Ῥώμῃ τὸ θρησκευμα συνέπηξε καὶ διοργάνωσε τὴν κοινωνίαν. Κατ' ἀπωτάτας ἐποχὰς ἡ λατρεία τοῦ θείου περιωρίζετο ἐν τῷ οἰκογενειακῷ βίῳ, ἰδιαιτέραν ἐκάστης οἰκογενείας λατρείαν ἐχούσης. Προϊόντος τοῦ χρόνου πολλὰ οἰκογένεια ἀπεδέχοντο κοινήν τινα λατρείαν, ἐντεῦθεν δ' ἔλαβον ἀρχὴν αἱ φυλαὶ, αἱ κοινότητες καὶ αἱ πόλεις. Τὸ ἱερόν πῦρ διατηρεῖτο ἐν ἐκάστη τῶν πόλεων, αἱ δὲ ἐκκλησῖαι τῶν λαῶν, αἱ πρὸς πόλεμον καὶ πρὸς συνομολόγησιν εἰρήνης ἀποφάσεις, εἶχον χαρακτῆρα ὅλως θρησκευτικόν. Αἱ δυνάμεις τῆς φύσεως ἐθεοποιήθησαν, αἱ τοῦ θείου τελειότητες ἀπεικονίσθησαν δι' ἀνθρωπίνων ἀρετῶν καὶ τὰ πάθη αὐτὰ κατέστησαν κοινὰ εἰς τὰς μυθολογουμένας θεότητας. Ἡ ζωὴ τῶν θεῶν διήρχετο ὡς ἡ τῶν ἀνθρώπων, ὁ δὲ Ὀλυμπος ἦτο τὸ ἰδανικὸν συνέδριον, εἰς ὃ συνήρχοντο ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις τοῦ Διὸς. Τὰ πρῶτα μνημεῖα ὑπῆρξαν οἱ ναοὶ, τὰ πρῶτα τῆς γλυπτικῆς ἔργα αἱ θεότητες παριστάμεναι ὑπὸ ἀνθρωπίνους μορφάς, ἐπὶ πολὺν δὲ χρόνον ἡ ποίησις ἐξύμνει τὰ ἔργα τῶν θεῶν καὶ ἐξύφαινε τὴν θρησκευτικὴν μυθολογίαν. Αἱ ἰδέαι τῆς θεότητος ἐπλήρουν τὸν πρακτικὸν βίον καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ τὸ θεῖον ἐξεζητεῖτο ἐν τῷ ἰδεώδει τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργότητος, κατ' ἀντίθεσιν δὲ τῶν πανθειστικῶν δογμάτων ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα ἐνεσαρκοῦτο εἰς προσωπικοὺς καὶ διακεκριμένους χαρακτῆρας ἐκπροσωποῦντας δυνάμιν τινα τῆς φύσεως ἢ ἀνθρωπίνην τινα ἐνεργότητα. Ἐκαστος κλάδος βιομηχανίας ἐξαγιασθεὶς παρίστατο ὑπὸ μιᾶς τῶν θεοτήτων καὶ ἐτίθετο ὑπὸ τὴν προστασίαν

αὐτῆς. Ἐὸ κάλλος θεωρούμενον ὡς τὸ ὑπέρτατον τῶν ἐπὶ γῆς ἀγαθῶν ἀπεδόθη καὶ εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου· καὶ τὸ πρῶτον μὲν διετυπώθη ὑπὸ τοῦ ὑλιστοῦ Ἴππίου ὑπὸ τὴν μορφὴν «ὠραίας κόρης, ὠραίου ἵππου ἢ ἀγάλματος», ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἡ ἰδέα τοῦ κάλλους ἐξηυγενίσθη καὶ συνεταυτίσθη μετὰ τῶν ιδεῶν τοῦ ἀπολύτου, τοῦ ιδεώδους, τοῦ αἰωνίου, τοῦ ἀπὸ τῆς θεότητος ἀποβρέοντος ὡς ἀπὸ πηγῆς πάσης τελειότητος. Ἡ φυσικὴ καλλονὴ, ἔλεγεν ὁ Πλάτων, εἶνε ἡ πρώτη βαθμὶς τοῦ ἀγαθοῦ. Ὁ ἀναβαίνων τὴν κλίμακα παρατηρεῖ τὸ κάλλος μεταμορφούμενον· ὅτε δὲ ἀνελθὼν εἰς τὰ ὕψη δὲν διακρίνει πλέον τὰς γηίνους μορφάς, τότε ἀναθεᾶται τὴν θεϊαν καὶ ἀνωτάτην καλλονὴν ἐξ ἧς ἀναβλύζουσιν ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ἀρετὴ. Τοιαύτη τοῦ κάλλους θρησκευτικὴ λατρεία καὶ πνευμάτωσις ἐνήσκησεν, ὡς εἶδος, ἐπὶ τε τῆς ποιήσεως καὶ τῆς τέχνης μεγίστην ἐπιρροήν, τῆς ἰδέας θείας τελειότητος ἐμφιλοχωρησάσης ἐπὶ πάντων τῶν ἔργων τῆς φαντασίας. Ὁ Φειδίας δημιουργῶν τὴν Παλλάδα δὲν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψει αἰσθητὴν τινα καλλονὴν, ἀλλ' ἐνεπνέετο ὑπὸ τῆς ἰδέας οὐρανίου κάλλους ὁδηγούσης τὴν χεῖρα καὶ ζωογονούσης τὸ αἶσθημα. Καὶ ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ τὸ θρήσκευμα ὅσον καὶ ἂν ἦτο ἀτελὲς ἀπετύπου τοὺς χαρακτήρας αὐτοῦ. Ἡ μνήμη τῶν προγόνων ἦτο λατρεία προσεγγίζουσα τῇ τῶν θεῶν, ἐντεῦθεν δ' ἐπήγασαν τὰ κληρονομικὰ καὶ τὰ τῆς πατρικῆς ἐξουσίας δικαιώματα. Ὁ υἱὸς προὔτιματο τῆς θυγατρὸς, διότι μόνος κατὰ τὰ θρησκευτικὰ κείμενα ἐδύνατο νὰ προσφέρῃ θυσίας καὶ νὰ διατηρήσῃ τὸ ἱερόν πυρ. Εἰς τὸ ἐξ υἱοθεσίας τέκνον ἀπενεμήθησαν πάντα τὰ δικαιώματα τοῦ νομίμου, ὅπως δὲ αὐτοῦ ὁ οἰκογενειάρχης διατηρήσῃ ἐν τῷ οἴκῳ του τὴν τῶν προγόνων λατρείαν.

Ἐκ τῶν ἀρχαίων θρησκευμάτων ἡ μελέτη τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καταδεικνύει ἐμφανῶς καὶ πρὸ παντὸς ἄλλου τὴν φυσικὴν ἐντασιν

καὶ ῥοπὴν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθημάτος, τὴν σφριγῶσαν ζωὴν καὶ τὴν ἐπικράτησιν αὐτοῦ ἀπέναντι πάσης ἄλλης ἀνθρωπίνης δυνάμεως.

Προβαίνων ὡν ἐπὶ τῆς μελέτης τοῦ θρησκεύματος τούτου, μετὰ μικρὸν δὲ καὶ εἰς τὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὀφείλω καὶ αὖθις νὰ ἐπαναλάβω ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν θρησκευμάτων τούτων μελετῶ ἐνταῦθα ὡς ἐπὶ παντὸς ἄλλου ἱστορικοῦ γεγονότος, ἀσχέτως πρὸς πᾶν δόγμα πίστεως περὶ ἀμέσου καὶ ὑπερκοσμίου ἐκπορεύσεως καὶ ἀπακαλύψεως, ὅπως τοὺς κανόνας τῆς λογικῆς ἐφαρμόζων ἐπ' αὐτῶν ὀρίσω τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθημάτος. Συζητήσαντες τὰς ἀντιθρησκευτικὰς δοξασίας ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ σφαίρᾳ, εἰς ἣν μᾶς ἤγαγον οἱ ἀντιφρονουῦντες, ἀκολουθήσωμεν τὴν αὐτὴν μέθοδον καὶ κατὰ τὴν θρησκευτικὴν ταύτην μελέτην οὐδόλως ἀπομακρυνόμενοι ἀπὸ τῶν γεγονότων καὶ ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς πείρας.

Ὡς μεταξὺ τῶν ἀτόμων παρατηροῦνται ἕκτακτοὶ τινες ῥοπαὶ καὶ ἰκανότητες πρὸς ὠρισμένην τινὰ ἐνέργειαν, οὕτω παρατηροῦνται ἐν μέσῳ τῶν διαφόρων ἐθνικοτήτων βαθμολογίαι ἰδιαζούσης ἐπιδεκτικότητος πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον ὠρισμένου τινὸς συναισθήματος ἢ δυνάμεως. Παρὰ τοῖς λαοῖς τῆς Ἑλλάδος κατίσχυσεν ἡ ἀνάπτυξις τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ· ὁ Ῥωμαϊκὸς λαὸς διεκρίνετο διὰ τὸ ὀργανωτικὸν αὐτοῦ πνεῦμα καὶ τὴν ῥύθμισιν τῶν σχέσεων τῶν διαφόρων ἐθνικοτήτων καὶ τῶν μελῶν τῆς πολιτείας· τὸ δὲ Ἰουδαϊκὸν ἔθνος διεκρίθη διὰ τὴν πρὸς τὴν θρησκείαν κλίσιν καὶ τὴν ἐξιδιασμένην ἀνάπτυξιν καὶ κατίσχυσιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Τούτου δ' ἕνεκεν, τὸ μὲν ἰδεῶδες τοῦ καλοῦ καὶ ὑψηλοῦ ἐπραγματώθη ἐν Ἑλλάδι διὰ τῆς τέχνης καὶ τῶν γραμμάτων, εἰς τὴν παλαιὰν δὲ Ῥώμην ὀφείλασι ν' ἀναδράμωσιν οἱ νομολόγοι καὶ νομοθέται ὅπως γνωρίσωσι τὰς ἐντελεστέρας ἐκδηλώσεις καὶ τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ δικαίου, καὶ ἐν

τῆ ἐθνικῇ τοῦ Ἑβραϊκοῦ ἔθνους ἱστορίᾳ δυνάμεθα ν' ἀνιχνεύσωμεν καὶ κατιδῶμεν ἐμφανέστερον τοὺς χαρακτῆρας καὶ τοὺς ἠθικοὺς νόμους τῆς ἀναπτύξεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος.

Ὁ ἐθνικὸς βίος τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ εἶνε ὁ θρησκευτικὸς αὐτοῦ βίος, ἡ ἱστορία καὶ ἀνάπτυξις τοῦ θρησκεύματός του. Οἱ πολιτικοὶ καὶ ἀστυκοὶ αὐτοῦ θεσμοὶ, οἱ νόμοι τῆς πολιτείας, οἱ κανονισμοὶ τῶν ἐθνικῶν τελετῶν καὶ πανηγύρειων, ὡς καὶ αὐτὰ τὰ διατάγματα περὶ διαίτης καὶ ἱματισμοῦ εἶχον κύρος καὶ χαρακτῆρα θρησκευτικόν. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ δὲν ἦτο φιλοσοφικὴ διδασκαλία ἀπὸ τοῦ καθήκοντος ἀπορρέουσα, ἀλλὰ δόγμα ἀμέσου θείας ἀποκαλύψεως εἰς βραχύτατον δεκάλογον συνοφισόμενον. Αἱ ἐπιστημονικαὶ τῶν αἰώνων πρόοδοι, αἱ φιλοσοφικαὶ καὶ ἀνθρωπολογικαὶ θεωρίαι καὶ ἡ ἀνεξάρτητος τῶν ἡμερῶν μας ἠθικὴ, δὲν ἐδυνήθησαν νὰ προσθέσωσι, ν' ἀφαιρέσωσιν ἢ νὰ μεταβάλωσιν τι ἀπὸ τοῦ κώδικος τούτου τῆς ἠθικότητος. Τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης ἀνάγονται εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος, ἡ μουσικὴ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ εἶνε ἀποκλειστικῶς ἱερά, ἡ δὲ ποίησις αὐτοῦ ὕμνος πρὸς τὸν Ὑψιστον. Στρέφων τὰς μελέτας του ἐπὶ τοῦ κοσμικοῦ θεάματος καὶ τῶν νόμων τῆς φύσεως δὲν ἐνασχολεῖται εἰς ἐπιστημονικὰς περὶ τούτων ἐκζητήσεις, ἀλλ' ἀνιχνεύει ἐν αὐτοῖς τὸ μεγαλεῖον τῆς θείας δυνάμεως καὶ ταύτην ἐξυμνεῖ διὰ τῶν πτήσεων καὶ τῶν ὕμνων τῶν ψαλμοδῶν του· «οἱ Οὐρανοὶ διηγούνται δόξαν Θεοῦ· ποίησιν δὲ χειρῶν Αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα». Ἡ ἱστορία τοῦ Ἑβραϊκοῦ ἔθνους γράφεται ὑπὸ τῶν προφητῶν, τὰ δὲ συμβάντα δὲν σταθμίζονται ὑπὸ τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν αὐτῶν ἔποψιν, ἀλλ' ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῶν πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀποκάλυψιν. Ἡ πολιτικὴ διοργάνωσις ἦτο κατὰ τὸ φαινόμενον ἀπόλυτος καὶ δεσποτικὴ, ἀλλ' ἐν τῇ πράξει περιοριζέτο καὶ συνεκεννάτο ὑπὸ τῆς θρησκείας. Ἡ κοινὴ γνώμη ἐξεπροσωπεῖτο ὑπὸ τῶν προφητῶν,

οἵτινες ἐξησφάλιζον καὶ ἠγγυώνοντο διὰ τῆς ἐξαιρετικῆς αὐτῶν θρησκευτικῆς θέσεως τὰς πολιτικάς τοῦ λαοῦ ἐλευθερίας. Πᾶς λαὸς ἔχει τοὺς μεγάλους ἀνδρας οὓς σέβεται καὶ ἐν οἷς ἀναθεᾶται τὸ ἴδιον ἔθνικόν μεγαλεῖον· ἕκαστος δὲ τούτων ἐκπροσωπεῖ μίαν τῶν ἔθνικῶν κλίσεων καὶ ἀναπτύξεων εἴτε ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ εἴτε ἐν τῷ πολιτικῷ καὶ κοινωνικῷ βίῳ εἴτε ἐν τῇ τέχνῃ καὶ ἐπιστήμῃ. Ἀλλὰ παρὰ τῷ Ἰσραηλιτικῷ λαῷ πᾶσαι αἱ ἔξοχοι ἀτομικότητες μίαν μόνην κλίσιν καὶ μίαν ἐκπροσωποῦσιν ἀνάπτυξιν, τὸ ὑπερισχύνον ἐν αὐταῖς θρησκευτικὸν πνεῦμα. Ἡ θρησκεία εἶνε ἡ ψυχὴ τοῦ λαοῦ, αὕτη δὲ δεσπόζει ἐφ' ἀπάσης τῆς υπάρξεώς του. Διὰ τῆς πίστεως καὶ διὰ τῆς ἰσχύος τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ὁ Ἰσραηλιτικὸς λαὸς ἀνθίσταται εἰς τὴν δουλείαν τῆς Βαβυλώνας, εἰς τὴν πανίσχυρον τῆς Ῥώμης δεσποτείαν, εἰς τὸν διασκορπισμὸν τοῦ Τίτου, εἰς τὸν ἀφορισμὸν τῶν Παπῶν, εἰς τὰ διατάγματα τῶν ἡγεμόνων, εἰς τὴν ὀργῆν καὶ τὴν μισαλλοδοξίαν τῶν λαῶν, ἐν μέσῳ δὲ τῆς γιγαντώδους πάλης τῶν κοινωνικῶν ἀναστατώσεων καὶ τῶν ἀποτροπαίων καταδιώξεων, ὁ Ἰσραηλιτικὸς λαὸς διεσκορπισμένος μεταξὺ τῶν διαφόρων τῆς γῆς ἐθνικοτήτων διέσωσε τὸ ἐνιαῖον τοῦ ἔθνικοῦ βίου ἐν τῇ ἀλυμάντῳ τῆς πίστεώς του τηρήσει.

Ἐν μέσῳ τοῦ λαοῦ τούτου, παρ' ᾧ ἐν μὲν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀβραὰμ ἐπραγματώθη ἡ πατριαρχικὴ πίστις, ἐν δὲ τῷ προσώπῳ τοῦ Μωϋσέως τὸ ἰδανικὸν τοῦ ἡρωϊκοῦ ἄμα καὶ ἔθνικοῦ θρησκευμάτος, προπαρεσκευάσθη ὑπὸ τῶν Ἐζεκιήλ καὶ Ἡσαίου ἡ ὁδὸς τῆς πλήρους τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ἱκανοποιήσεως καὶ τῆς πραγματώσεως καὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἀπολύτῳ καὶ ὀριστικῇ αὐτοῦ τελειότητι.

Ἡ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος ἐμφάνισις Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ὑπ' αὐτοῦ τελεσθέντος ἔργου, ἀνατρέποντα πάντα τοὺς νόμους τῶν σχέσεων μεταξὺ αὐτοῦ

καὶ ἀποτελέσματος καὶ διακόπτοντος τὴν σειράν καὶ τὸν ἱστορικὸν σύνδεσμον τῶν ἀνθρωπίνων συμβάντων, καταρτίζουσι τοὺς ὄρους τοῦ μεγάλου προβλήματος τοῦ ἐκθαμβούντος καὶ ἐπισκοτιζόντος πάσας τὰς διανοίας, αἰτίνες ἀσχέτως πρὸς ἄμεσόν τινα καὶ ὑπερκόσμιον ἐπίνευσιν ἐπιχειροῦσι νὰ ἐπιλύσωσιν αὐτὸ δι' ἱστορικῶν ἐκζητήσεων καὶ διὰ σκέψεων τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας καὶ λογικότητος.

Τὸ πρόβλημα ἐπηγέρθη ζῶντος ἔτι τοῦ Ἰησοῦ, ὑφίσταται δ' ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ δεινότητι διὰ τοὺς ἐκζητούντας τὴν λύσιν του εἰς τοὺς συνήθεις τῆς ἱστορίας νόμους.

Ὁ Ἰησοῦς ἐδίδασκεν, ἐπειδὴ δὲ οἱ λόγοι του δὲν ἀπέπνεον σοφίαν ἀνθρωπίνην καὶ ἐστεροῦντο τῶν ἐξωτερικῶν μέσων τῆς ἐπιδράσεως καὶ τῶν κοινωνικῶν στοιχείων τῆς ἐπιτυχίας, οἱ Ἰσραηλιταὶ ἐξεπλήσσοντο ἐπὶ τῷ ὄψει τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἐπὶ τῇ ἀκατασχέτῳ δυνάμει ἣν ἐνήσκουν οἱ λόγοι αὐτοῦ ἐπὶ τε τῶν μαθητῶν καὶ τῶν ἀκροατῶν, θαμβούμενοι δὲ καὶ ἐκπλησσόμενοι ἐπήγειραν τὸ μέγα πρόβλημα· «πόθεν ἡ ἰσχύς καὶ πόθεν ἡ δύναμις τῶν λόγων τοῦ ἀνθρώπου τούτου;» ¹⁾ Ἐκ δὲ τῆς ἐκπλήξεως ταύτης δὲν κατελαμβάνοντο μόνον οἱ μαθηταὶ καὶ οἱ ὄχλοι, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐξοχώτερα τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ πνεύματα. Ἐννομα τοῦ ἐπὶ πάσης θύραθεν καὶ θεολογικῆς σοφίας προεξάρχοντος Παύλου καταδεικνύει ἐμφανῶς ὅτι ἡ ἐπίδρασις τοῦ νέου κηρύγματος καὶ ἡ ἐκ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ ἐπεγειρομένη ἐντύπωσις δὲν περιωρίζετο εἰς μόνους τοὺς ὁπαδοὺς καὶ μαθητάς του.

Παρῆλθον ἔκτοτε καὶ συνεπληρώθησαν δεκαοκτῶ αἰῶνες, τὸ δὲ πρόβλημα ὑφίσταται ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ δεινότητι· ἐγείρεται

¹⁾ «Καὶ ἐλθὼν εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ ἐδίδασκεν αὐτοὺς ἐν τῇ συναγωγῇ αὐτῶν ὥστε ἐκπλήττεσθαι αὐτοὺς καὶ λέγειν· πόθεν τούτῳ ἡ σοφία αὕτη καὶ αἱ δυνάμεις;» (Ματ. 13—54).

δὲ καὶ συζητεῖται οὐχὶ ὑπὸ τῶν εἰς Χριστὸν πιστευόντων, ἀλλ' ὑπὸ τῶν ἀπαρνούμενων τὸ χριστιανικὸν δόγμα καὶ διαμφισβητούντων τὸ θεῖον καὶ ὑπεραόσιμον τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἰησοῦ.

Ὁ Ἰάκωβος Ρουσσὸ ἀποβαλὼν τὰ χριστιανικὰ δόγματα ὡς καὶ τὴν πίστιν πάσης ἀμέσου καὶ ὑπερφυοῦς ἀποκαλύψεως, ἰστάμενος ἐνώπιον τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ ἀνεφώνει· «Εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου τούτου διαβλέπω ὑπεράνθρωπον ἀρετὴν, εἰς δὲ τοὺς λόγους του σοφίαν ὑπερβαίνουσιν τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν. Ἡ ἀλήθεια αὕτη εἶνε δι' ἐμέ προφανής. Πῶς τοῦτο συμβαίνει; Ἴδου τί δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω».

Baur, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐν Τυβίγῃ κριτικῆς σχολῆς, ἀφιέρωσας τὸν βίον εἰς τὴν ἐπίκρισιν τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς γνησιότητος τινῶν ἐκ τῶν χωρίων αὐτῆς, ἀνωμολόγει ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶνε τὸ μέγα τῆς ἱστορίας αἰνίγμα ἀνεπίδεκτον λύσεως.

Ὁ Strauss ἐπεχείρησε ν' ἀποδείξῃ ἐν τῷ συγγράμματί του ἐπιγραφομένῳ «Ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ», ὅτι ἡ τοῦ Ναζωραίου ἱστορία εἶνε μυθολογικὸν ἄθυρμα καὶ ἀπαικόνισις θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἰδεῶν μᾶλλον ἢ ὑπαρξίς ἐμφανισθεῖσα ἐν μέσῳ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλ' ἐν δευτέρᾳ ἐκδόσει τοῦ ἰδίου συγγράμματος ἀνεκάλει τὴν θρασεῖαν καὶ ἀσεβῆ βεβαίωσίν του, καὶ «ὁ Ἰησοῦς, ἔγραφεν ὁ ἴδιος Strauss, ὅχι, δὲν εἶνε μυθολογικὸν πρόσωπον, ἀλλ' εἶνε ἡ τελειοτάτη καὶ ὑπερτάτη ἱστορικὴ ἐμφάνισις καὶ ἐκπροσώπησις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ἐθυσίασα ἀληθῶς τὰ χριστιανικὰ δόγματα, συνέτριψα τὰς πέτρας τοῦ σκανδάλου, ἀλλ' οὐδέποτε ἀπὸ τῆς καρδίας μου ἀπεμάκρυνα τὸν Ἰησοῦν». Ἴδου δὲ τίνα ἀνχινώσκομεν ἐν τρίτῃ καὶ νεωτέρᾳ ἐκδόσει τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος· «Οὐδεὶς θὰ ἔχη τὸ δικαίωμα καὶ οὐδεὶς ποτε θὰ λάβῃ τὴν θρασυτητα νὰ τεθῇ πλησίον τοῦ Ἰησοῦ. Οὐδέποτε καὶ ἐν οὐδεμίᾳ ἐποχῇ θὰ ἀνυψωθῇ τις ὑπεράνω τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας. Πᾶσα περαιτέρω ἐν τῷ

μέλλοντι θρησκευτική ανέλιξις. Θά περιορισθῆ εἰς μόνον τὸν τύπον. Οὔτε ἐν ταῖς ἡμέραις μας οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι ἡ θρησκευτικὴ πρόοδος δύναται, ἔστω καὶ πόρρωθεν, νὰ ὀδηγήσῃ τὴν ἀνθρωπότητα πέρα τῆς γιγαντιαίας προόδου, εἰς ἣν ὠδηγήθη ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ.»

Ὁ Schwarz, εἰς τῶν ὁπαδῶν τῆς κριτικῆς σχολῆς, ἐπιχειρήσας νὰ δώσῃ ἱστορικὴν ἐξήγησιν τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ, ἀπολήγει μετὰ μυρίους ἐλιγμούς καὶ ἱστορικὰς περιπλανήσεις εἰς λαβύρινθον ὑπερκοσμίων ἐνοράσεων καὶ ὑπερβάλλων πάντας τοὺς ἱστορικοὺς νόμους φθάνει εἰς συμπέρασμα ἀντίθετον τῶν προτάσεων του. «Ἐν τῇ σφαίρα τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, λέγει ὁ Schwarz, οὐδεὶς δύναται νὰ βεβαιώσῃ ὅτι πρόοδος τις εἶνε ὀριστικῆ μὴ δυναμένη νὰ ὑπερβληθῆ ὑπὸ νέας προόδου, διότι ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ σφαίρα δὲν ἐπενεργεῖ τὸ θεῖον ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργότητος. Ἄλλ' ὡς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν δυνάμεθα νὰ προβῶμεν μέχρι τοιαύτης τελειότητος ὥστε πᾶσα νέα πρόοδος νὰ καταστῆ ἀδύνατος. Κατὰ τὸν θρησκευτικὸν βίον δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν ὑπερτάτην τινὰ ἔμπνευσιν καὶ ἀποκάλυψιν ἐν τῷ πνεύματι ἑνὸς ἀτόμου πραγματοποιήσας τὴν ἐξαιρετικὴν καὶ τελείαν καὶ ἀπόλυτον ἔνωσιν τοῦ θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου. Τὸ δυνάμενον ἀπλῶς νὰ νοηθῆ ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας κατέστη πρᾶγμα καὶ γεγονός ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ.»

Ὁ Ἑρνέστος Ρενάν ἀγωνίζεται καθ' ὅλον τὸν βίον πρὸς γερσιν οἰκοδομήματος, ὅπερ ἐπρόκειτο νὰ περιορίσῃ τὴν λύσιν τοῦ μεγάλου προβλήματος ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν ὁρίων καὶ καταδείξῃ ὅτι ὁ Ναζωραῖος ὑπῆρξεν ὁ θεμελιωτὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ, καθ' ὃν τρόπον ἄλλοι ὑπῆρξαν θεμελιωταὶ ἐτέρων θρησκευμάτων. Ἄλλ' ὦ τοῦ παραδόξου φαινομένου! Καθ' ἣν στιγμήν ὁ Ρενάν ἀπέθετε τὸν τελευταῖον ἐπὶ τοῦ ἀνεγειρομένου οἰκοδομήματος λίθον, κατηδάφισε καὶ κατέλυσε αὐτὸ διὰ τῶν

ιδίων χειρῶν. Ἐν τῷ ἰδίῳ συγγράμματι τοῦ Βίου τοῦ Ἰησοῦ, ἰδοὺ τί ἀναγινώσκωμεν. Ὁ Ἰησοῦς εἶνε ἡ ἀπαράμιλλος καὶ ἀκένωτος ἀρχὴ πάσης ἠθικῆς ἀναγεννήσεως, ὁ δημιουργὸς τοῦ κώδικος τῆς ζωῆς τῆς τελειότητος, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ ἀπολύτου θρησκευματος οὐ μόνον τῆς γῆς ἀλλὰ καὶ παντὸς ἄλλου κατοικουμένου ὑπὸ ἠθικῶν καὶ νοητῶν ὄντων πλανήτου, πρὸς ἓν δικαίως ἢ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει ἀπέδωκε τ' ὄνομα Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἰησοῦς προεκήρυξε τὴν ἀλήθειαν τοῦ πνεύματος καὶ ἔθετο τὰ θεμέλια τῆς ἀληθοῦς θρησκείας. Μετὰ τὸ ἔργον τοῦ Ναζωραίου οὐδὲν ἄλλο ἀπολείπεται ἢ ἡ ἐφαρμογὴ καὶ γονιμοποίησις του. Πᾶν ὅ,τι ἐπιχειρηθῆ ἐκτὸς τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως θά ἀποβῆ ἄγονον. Οἰαδήποτε καὶ ἂν ἐπέλθῃ ἐπὶ τοῦ δόγματος μεταβολή, ὁ Ἰησοῦς ἔσεται ἐν τῇ θρησκευτικῇ σφαίρα ὁ δημιουργὸς τοῦ ἀγνοῦ συναισθήματος. Οὐδεὶς οὐδέποτε νὰ ὑπερακοντίσῃ δύναται τὴν ἐπὶ τοῦ Ὄρους διδασχῆν. Ἐπιτρέπεται νὰ καλέσωμεν θεῖον τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ τὸ προϊστάμενον καὶ σήμερον ἐτι ἐπὶ τῆς τύχης τῆς ἀνθρωπότητος, οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀπολύτου κενώσεως τοῦ θείου ἐν αὐτῷ, ἀλλὰ διότι ὁ Ἰησοῦς ὤθησε τὴν ἀνθρωπότητα εἰς τὴν ὑπερτάτην πρὸς τὸ θεῖον πρόοδον. Οἰαδήποτε καὶ ἂν ᾧσι τὰ συμβάντα τοῦ μέλλοντος οὐδεὶς οὐδέποτε δύναται νὰ ὑπερβάλῃ τὸ ἔργον τοῦ Ἰησοῦ. Καὶ τί θά ἤμεθα ἄρά γε ἡμεῖς ἀνευ τοῦ Χριστιανισμοῦ; Ἄς προσέξωμεν μὴ καταστῶμεν συνένοχοι τῶν ἠθικῶν ἀποτελεσμάτων, ἃ τινὰ θά συνεπήγετο ἢ ἐξασθένησις τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ».

Ξένον καὶ παράδοξον γεγονός! Strauss καὶ Ρενάν καὶ Schwarz οἱ τὸν βίον ἀπιδρύσαντες ὅπως διὰ τῆς κριτικῆς διασείσωσι τὰς χριστιανικὰς πεποιθήσεις περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ, ἐπισκοτιζουσι καὶ δεινοτέραν καθιστῶσι τὴν ἱστορικὴν τοῦ προβλήματος λύσιν. Τὸ πρὸ πολλῶν αἰώνων γεγραμμένον, πληροῦται ἤδη ἐν ταῖς ἡμέραις καὶ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν.

«ἀπολῶ τὴν σοφίαν τῶν σοφῶν καὶ τὴν σύνεσιν τῶν συνετιῶν ἀθετήσω». Καὶ ἐχθαμβοῦται καὶ ἱλιγγιᾶ ὁ νοῦς τῶν σοφῶν καὶ τῶν συζητητῶν τοῦ αἰῶνος τούτου τῶν ἐπιχειρησάντων τὴν λύσιν τοῦ ὑψίστου τῆς ἱστορίας μυστηρίου, καθισταμένων ἀκουσίως νέων ἀπολογητῶν ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς χρόνῳ! Διότι ἀληθῶς ἐὰν ἡ ἔνωσις τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου ἐπραγματώθη ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ τελειότητι, κατὰ τὰς ἐπαγγελίας τοῦ Schwarz· ἐὰν κατὰ τὰς βεβαιώσεις τοῦ Strauss καὶ Ρενάν ἡ ἐπελθοῦσα θρησκευτικὴ πρόοδος διὰ τῆς ἐν τῇ ἀνθρωπότητι παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ ἦνε ὀριστικὴ καὶ οὐδεμία ἐν τῷ μέλλοντι νὰ ὑπερακοντίσῃ αὐτὴν δύναται, δὲν ἀνομολογεῖται ἄρα γε διὰ τῶν βεβαιώσεων τούτων τὸ ὑπερφυές καὶ ὑπερκόσμιον τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου; Μὴ δέ τις νομίσῃ ὅτι τὸ παράδοξον καὶ καταπληκτικὸν τοῦτο γεγονός περιορίζεται εἰς μόνους τοὺς ὑποδειχθέντας ἀνδρας, διότι ἡ μαρμαρυγὴ τοῦ καταυγάζοντος τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ φωτὸς ἐχθαμβεῖ τὸν νοῦν καὶ αὐτῶν τῶν ὑλιστῶν καὶ πανθειστῶν.

Ὁ Διδερῶτος ἐν τινι συναστροφῇ ἀθέων, ἧς πρόστατο, ἀκούων σκωπτικούς καὶ περιφρονητικούς κατὰ τῆς Γραφῆς λόγους· «Ἐξάίρετα! ἀνεφώνησε, θαυμάσια! Κύριοι! Καὶ ὅμως ἐσμὲν ἐσκοτισμένοι τὸν νοῦν καὶ πεπλανημένοι τὴν καρδίαν τοιαῦτα φρονοῦντες καὶ λέγοντες. Καὶ τίς ἐξ ἡμῶν ἢ τίς τῶν ἀνθρώπων ἐδύνατο νὰ συγγράψῃ μίαν καὶ μόνην ἀπλουσιτάτην ἅμα μεγαλοπρεπῆ καὶ πανθαύμαστον διήγησιν ὡς τὴν τοῦ βίου καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ, ἣτις ὡς Θεοῦ δύναμις συγκινεῖ ἀπὸ τοσοῦτων ἤδη αἰώνων τὰς εὐγενεῖς ψυχὰς καὶ καρδίας;»

Οἱ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ τὸν καθ' ἡμᾶς, πρεσβεύοντες τὰς δοξασίας τῆς πανθειστικῆς φιλοσοφίας τῆς συνταυτιζούσης τὸν Θεὸν μετὰ τοῦ Παντός, τίνα ἄρα γε ἔλαβον θέσιν ἀπέναντι τοῦ Χριστιανισμοῦ; Ἠγωνίζοντο ἐπὶ μακρὸν ὅπως,

διαστρέφοντες τὰς βάσεις τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, ἀποδείξωσιν ὅτι αἱ θεωρίαι των οὐδόλως ἀποκακρύνονται τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ Ναζωραίου. «Μὴ ἐξετάζητε ἀπλῶς τὸν Ἰησοῦν, ἔλεγεν ὁ Ἔγγελος, ὡς ἀπλοῦν πρόσωπον ἀρετῆς καὶ ἀναμαρτησίας, ἵνα μὴ ἐπισκοτισθῆτε τὴν ὑπὸ αὐτοῦ παριστανομένην ἰδέαν τῆς ἀπολύτου ἀληθείας. Διὰ τῆς ἐρμηνείας, διὰ τῆς κριτικῆς, διὰ τῆς ἱστορίας ἀναδιψήσατε, ὡς θέλετε, τὰ τοῦ Ἰησοῦ, εἶπατε ὅτι τὰ δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκυρώθησαν ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων ἢ ὑπὸ τῶν Συνόδων, ὑπὸ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἐπιβρόχην, πάντα ταῦτα εἶνε οὐσιωδῶς ἀδιάφορα, τὸ δὲ σπουδαῖον εἶνε νὰ ὀρίσωμεν τὴν ἐν τῷ Ἰησοῦ ἐνσάρκωσιν τῆς ἰδέας τῆς ἀληθείας». Ἐρμηνεύων δὲ ὁ Ἔγγελος τὰ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰησοῦ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ πανθειστικοῦ αὐτοῦ συστήματος, συμπεραίνει ὅτι «ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἔγκειται ἡ ἀπόλυτος ἀλήθεια ἢ ἱκανοποιούσα τὰς εὐγενεστέρας τοῦ πνεύματος ἀνάγκας καὶ ἐφαρμοζομένη εἰς πάντας τοὺς βαθμοὺς τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ» ¹⁾. «Ὁ Χριστιανισμὸς, ἔγραφεν ἕτερος πανθειστής, εἶνε ἡ ἀπόλυτος θρησκεία ἱστορικῶς καὶ θεωρητικῶς, διότι ἐν αὐτῇ ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα ἀποκαλύπτεται ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ τελειότητι» ²⁾. Καὶ Schelling καὶ Lessing καὶ πλείστοι ἄλλοι τῆς πανθειστικῆς φιλοσοφίας ὁπαδοὶ, εἰς ἐκτενῆ πονήματα ἠγωνίσθησαν νὰ καταδείξωσι τὴν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ ἐνσάρκωσιν τῆς ἀληθείας διὰ τῆς συναρμολογήσεως τοῦ λόγου μετὰ τῶν ἀποκαλύψεων τῆς Γραφῆς, ἀνεξαρτήτως πάσης ἐξωτερικῆς ἀποδείξεως καὶ παντὸς ὀρθοδόξου τοῦ Χριστιανισμοῦ δόγματος.

Ὁ Τερέντιος Μαμιάνης ἐν τῷ περὶ θρησκείας φιλοσοφικῷ αὐτοῦ πονήματι ἐπιχειρεῖ ν' ἀποδείξῃ ὅτι πρὸς ἐξήγησιν τῆς

¹⁾ Ἔγγελος — Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας μέρος γ'.

²⁾ Vera εἰς Strauss § 16.

εμφανίσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀρκεῖ νὰ μελετήσωμεν τοὺς συνήθεις τρόπους τῆς ἀνερίξεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ συναρμολογήσωμεν αὐτοὺς πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ συγγραφῇ ἀναλύων τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους διδαχὴν κέρωτῶ, ἐπιφωνεῖ, τὴν φάλαγγα τῶν κριτικῶν καὶ φιλοσόφων τῆς Γερμανίας, τίνες ὑπῆρξαν αἱ πηγαὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους διδαχῆς; Οὐδεμία τοῦ ἀγιωτάτου καὶ τελειοτάτου ἔργου δύναται νὰ δοθῇ ἐξήγησις, ἐὰν μὴ παραδεχθῶμεν μυστηριώδη ἐμπνευσίαν καρδίας συνταυτιζομένης μετὰ τῆς Θεότητος» ¹⁾).

Ἦς εἶνε ἄρά γε ἡ ἐξήγησις τοῦ καταπληκτικοῦ τούτου γεγονότος, καὶ πόθεν ἡ ἰσχὺς τῶν λόγων καὶ τῶν ἔργων τοῦ πρὸ δεκαοκτῶ αἰώνων εἰς ἀφανῆ τινὰ γωνίαν τῆς Γῆς ἐπιφανέντος τῆς Μαρίας υἱοῦ; Δὲν προτίθεμαι ἐν τῇ σειρᾷ ταύτῃ τῶν μελετῶν νὰ ἐπιληφθῶ τοῦ ζητήματος τούτου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ὁμολογίας αὐτῆς τῶν ἀπαρνούμενων τὸ ὑπερκόσμιον τῆς ἐν τῇ ἀνθρωπότητι ἐνσαρκώσεως τῆς Θεότητος ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ, θὰ βεβαιώσω καὶ διαφωτίσω φαινήν, ἀναμφήριστον καὶ ὑπὸ πάντων ἀνομολογουμένην ἀλήθειαν. Ὁ Ἰησοῦς καὶ τὸ ἐπιτελεσθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἔργον εἰσὶν αἱ ἱστορικαὶ καὶ πειραματικαὶ καὶ ἀλάνθαστοι ἀποδείξεις περὶ τῆς ἀκαταβλήτου ζωτικότητος, τῆς ἀπείρου δυνάμεως καὶ πανισχύρου ἐντάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ἡ δὲ ἀλήθεια αὕτη καθίσταται προφανεστέρα καὶ ἐπιλάμπει διαυγέστερον, ἐφ' ὅσον ἀπομακρυνόμενοι τῶν δογμάτων τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, ἐπιχειροῦμεν νὰ ἐφαρμόσωμεν ἐπὶ τῶν ἔργων καὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἀνερίξεως τῆς χριστιανικῆς ἀρχῆς, τοὺς νόμους τῆς συνήθους λογικότητος καὶ ἀλληλουχίας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

¹⁾ Torenzio Mamiani — La religione dell' Avvenire. Milano 1880, σελ. 288 καὶ 413.